

Mateusz Sajkowski

<https://orcid.org/0000-0001-8915-2729>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Źródła i rozwój instytucji domniemanej śmierci współmałżonka w prawie kanonicznym do XV wieku

Processus praesumptae mortis coniugis, uregulowany w kan. 1707 kodeksu Jana Pawła II¹, to postępowanie pozornie archaiczne, wręcz zapomniane w prawie kanonicznym. Tymczasem od pierwszych wieków istnienia chrześcijaństwa do dzisiaj jest ono aplikowane w obliczu katastrof, konfliktów zbrojnych czy innych ekstremalnych okoliczności, gdy jeden z małżonków zaginął, a drugi, trwając w stanie niepewności, planuje wejść w kolejny związek małżeński. Tego typu zdarzenia, choć należące raczej do rzadkości, nie mogą pozostać bez odpowiedzi kompetentnej władzy kościelnej, ponieważ ich właściwe rozstrzygnięcie wpływa w bliższej perspektywie na bieg doczesnej egzystencji petentów, zaś w dalszej, eschatologicznej, na wieczne zbawienie tychże ludzi.

Sprawom o stwierdzenie domniemanej śmierci współmałżonka powszechnie przydaje się miano najtrudniejszych w praktyce administracyjnej z racji stopnia skomplikowania, dlatego ich rozpatrywanie domaga się nie tylko ścisłego zachowywania obowiązujących przepisów, lecz także szerszego ich ujmowania dla uniknięcia wypaczeń lub błędów. Zatem celem niniejszego artykułu – odpowiadając na wezwanie zawarte w kan. 17 *Codex Iuris Canonici*, aby w interpretacji norm uwzględniać kontekst ustawy oraz *finis et mens* prawodawcy – jest odtworzenie genezy i ewolucji omawianej instytucji prawa

¹ *Codex Iuris Canonici, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, „Acta Apostolicae Sedis” 75 (1983) pars 2, s. 1–317. Tekst polski: *Kodeks prawa kanonicznego. Zaktualizowany przekład na język polski*, Poznań 2022.

kanonicznego aż do XV wieku, kiedy definitywnie zakończył się etap wypracowywania jej aspektu materialnego.

Prawo rzymskie i germańskie

W starożytnym Rzymie wyróżniano trzy przewidziane prawem sposoby ustanienia małżeństwa: poprzez rozwód, śmierć małżonka i utratę *conubium*. Kluczowe znaczenie dla późniejszego kształtowania się instytucji presumpcji zgonu współmałżonka w ustawodawstwie kanonicznym mają dwie ostatnie możliwości, faktycznie łączące się ze sobą, stąd w niniejszym opracowaniu skupiono się na nich².

Śmierć jednego z małżonków to najbardziej oczywista oraz naturalna droga powrotu drugiego do stanu wolnego, dlatego też to zagadnienie z zasady nie budziło zastrzeżeń antycznych jurystów – powstawały one dopiero wówczas, kiedy próby ustalenia faktu rzeczywistej śmierci przy pomocy jakichkolwiek dowodów nie przynosiły efektów³. Szczególnym zainteresowaniem, wśród szeregu rozmaitych sytuacji nieobecności współmałżonka, cieszył się jeden przypadek, a mianowicie taki, gdy żona przestała otrzymywać listy od będącego na wyprawie wojennej męża-żołnierza, co rodziło wątpliwości, czy ten pozostaje przy życiu. Dodać należy, że niestety nie zachowały się zabytki z czasów rządów cesarza pierwszych trzech wieków po Chrystusie, które bezpośrednio dotyczyłyby analizowanej materii⁴. Pewne jest to, że Konstantyn († 337) rozstrzygał analogiczny do powyższego kazus, zobowiązując żonę do czteroletniego oczekiwania na powrót zaginionego męża, zaś jeżeli to się nie wydarzyło, po dopełnieniu formalności w postaci poinformowania dowódcy oddziału współmałżonka, uważało się ją za osobę niezamężną⁵.

Stanowisko Justyniana († 565), w przeciwieństwie do jego poprzednika, cechowało się większą dozą rezerwy, czemu dał wyraz w ogłoszonych swoim autorytetem aktach. Poprzez Nowelę 22 wydłużył czas wyczekiwania na powrót

² Obszerniej na temat rozwodów w prawie rzymskim zob. M. Sajkowski, *Przeszkoda węzła jako legalne zabezpieczenie przymiotu nierozzerwalności małżeństwa*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 29 (2022), s. 433–434.

³ Por. H. Insadowski, *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935, s. 271.

⁴ Por. J. Foley, *Presumption of Death and the Right to Remarry*, Rome 2000, s. 10.

⁵ Por. *De repudiis et iudicio de moribus sublato*, w: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 2: *Codex Iustinianus*, ed. P. Krüger, T. Mommsen, Berolini 1892, C. 5, 17, 7, s. 212.

męża do dziesięciu lat⁶. Natomiast w Noweli 117 zaostrzył całą procedurę, orzekając, że żona – mimo braku wieści od męża – ma go wypatrywać do momentu powrotu⁷. Tymczasem gdyby dotarła do niej informacja o zgonie współmałżonka, a sama chciałaby zawrzeć nowe małżeństwo, winna otrzymać złożone pod przysięgą na Ewangelię potwierdzenie śmierci od dowódcy jej męża, po czym musiała odczekać jeszcze rok; dopiero wtedy zyskiwała prawo do ponownego małżeństwa. Nadmienić trzeba, że cesarz przypisał do wydanej ustawy konkretne sankcje – kobietę, która nie dochowała przepisów, uznawano za cudzołożnicę, a krzywoprzysiężny dowódca poświadczający fałszywie miał zostać ukarany.

Utracenie *conubium*, a więc zdolności prawnej do zawarcia małżeństwa mogło nastąpić poprzez *capitis deminutio maxima* albo *media*⁸. W klasycznym prawie rzymskim *capitis deminutio maxima* skutkowało przepadnięciem zarówno elementu naturalnego człowieka, czyli jego wolności, jak też, niejako w konsekwencji, elementu cywilnego – obywatelstwa⁹. Przy tym Henryk Insadowski wyjaśnia, że „pierwszym i najważniejszym wypadkiem utraty wolności, a przez to i rozwiązania małżeństwa, było dostanie się jednego z małżonków do niewoli nieprzyjacielskiej”¹⁰. Adekwatne regulacje odnoszące się do rzeczzonego problemu sformułowano w konstrukcji zwanej *fictio legis Corneliae* – posłużono się bowiem fikcją, na podstawie której każdorazowo uznawało się, że żołnierz umierał z chwilą popadnięcia w niewolę¹¹. Co ważne, ewentualny powrót automatycznie powodował przywrócenie wszystkich uprawnień, z wyłączeniem tych rodzących skutki prawne, a przez to niemożliwych do pogodzenia ze stanem niewoli. Zatem m.in. małżeństwo odżywało, jak pisał Sekstus Pomponiusz (II wiek), dopiero po ponownym wyrażeniu konsensu („non ut pater filium, ita uxorem maritus iure postliminii recipit, sed consensu redintegratur matrimonium”¹²). Z kolei *capitis deminutio media* obejmowało najpierw przepadek obywatelstwa, przy zachowaniu wolności

⁶ Por. *De nuptiis*, w: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 3: *Novellae*, ed. P. Krüger, T. Mommsen, Berolini 1895, Nov. 22, 14, s. 154.

⁷ Por. *Ut liceat matri et aviae et aliis parentibus*, w: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 3, Nov. 17, 11, s. 561–562.

⁸ Por. W. Osuchowski, *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, Warszawa 1967, s. 292.

⁹ Por. Gai „*Institutiones*” or „*Institutes of Roman Law*” by Gaius, ed. E. Whittuck, Oxford 1904, G. 1, 160, s. 94.

¹⁰ H. Insadowski, *Rzymskie prawo*, s. 271–272.

¹¹ Por. W. Osuchowski, *Zarys rzymskiego prawa*, s. 226.

¹² *De captivis et de postliminio et redemptis ab hostibus*, w: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 1: *Institutiones Digesta*, ed. P. Krüger, T. Mommsen, Berolini 1872, Dig. 49, 15, 14, 1, s. 834.

osobistej, zazwyczaj z racji karnego wygnania¹³. Toteż, ogólnie rzecz ujmując, pozbawienie *ius connubi* było głównie konsekwencją niewoli bądź odebrania obywatelstwa.

Generalnej rewizji prawodawstwa dokonał Justynian, adaptując je częściowo do nauki chrześcijańskiej o małżeństwie. W Noweli 22 wyróżnił dwie hipotezy, stwierdzając, że jeśli mąż będący jeńcem wojennym z pewnością żyje, to żona nie ma prawa do ponownego zamążpójścia, gdy owej pewności brak – współmałżonek był zobowiązany do oczekiwania na pojmanego w niewolę przez okres pięciu lat, po czym mógł zawrzeć nowe małżeństwo¹⁴. Jeszcze dalej w dziele chrystianizacji prawa rzymskiego poszedł Leon VI Filozof († 912), który przez Konstytucję 33 ostatecznie zakazał powtórnego małżeństwa nawet w razie braku wieści o absentowanym małżonku, obligując stronę przebywającą na wolności do czekania na jego powrót albo dowód śmierci¹⁵. Trafnie konkluduje Marcus Said, że w Rzymie dominowało raczej domniemanie pozostawiania przy życiu zaginionego czy pochwyconego w niewolę żołnierza, dopóki w sposób pewny nie dowiedziono czegoś przeciwnego¹⁶. Instytucja ta wywierała znaczący wpływ na prawa obywatelskie, majątkowe lub wreszcie kwestie małżeńskie, powodując określone reperkusje, stąd szczególna ostrożność w deklarowaniu zgonu, wynikająca z przytoczonych dokumentów.

Zupełnie inne podejście przyjmowano w ustawodawstwach barbarzyńskich, zwłaszcza plemion o proveniencji germańskiej – faworyzowano założenie o śmierci zaginionego¹⁷. Za przykład posłużyć może *Edictum Liutprandi*, czyli zbiór sukcesywnie wydawanych przez Liutpranda († 744) praw dla Królestwa Longobardów. Mimo że w akcie tym śmiało recypowano niektóre osiągnięcia wypracowane przez naukę prawa rzymskiego czy kanonicznego¹⁸, to w omawianym zagadnieniu kolekcja znajduje się w sprzeczności z rozwiązaniami chrześcijańskich cesarzy rzymskich, posługując się bardziej prymitywną koncepcją. Mianowicie umieszczono tam regułę, że żona, której mąż nie wraca

¹³ Por. Gai „*Institutiones*”, G. 1, 161, s. 94

¹⁴ Por. *De nuptiis*, Nov. 22, 7, s. 151.

¹⁵ Por. Leo VI, *Constitutio* 33, w: *Corpus Iuris Civilis academicum parisiense: in quo Justiniani Institutiones, Digesta, sive Pandectae, Codex, Authenticae seu Novellae Constitutiones et Edicta comprehenduntur*, ed. C. Galisset, Lutetiae Parisiorum 1862, kol. 1134–1135.

¹⁶ Por. M. Said, *De processu praesumptae mortis coniugis*, w: *Dilexit iustitiam. Studia in honorem Aurelii card. Sabattani*, ed. Z. Grocholewski, V. Carcel Orti, Città del Vaticano 1984, s. 435.

¹⁷ Por. A. Bucci, *La Praesumptio Mortis en el Decretum Gratiani*, „*Utopía y Praxis Latinoamericana*” 19 (2014) nr 67, s. 82.

¹⁸ Por. A. Dziadzio, *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2009, s. 56.

przez trzy lata do domu, winna udać się do siedziby królewskiej, aby uzyskać od władcy – gdyż w jego rękach leżało rozsądzenie sprawy – pozwolenie na ponowne zamążpójście¹⁹. W tym samym passusie można odnaleźć wskazanie, wedle którego kupiec lub rzemieślnik nieobecny przez trzechlecie doświadczał przepadku własności, bo majątek, który odziedziczyli już potomkowie, nie mógł zostać zwrócony właścicielowi przez spadkobierców, po jego powrocie, bez zgody monarchy.

Literatura patrystyczna

Piśmiennictwo autorów wczesnochrześcijańskich uchodzi za niezwykle cenne źródło poznania pierwotnej dyscypliny gmin chrześcijańskich, zaś poczesne miejsce wśród nich zajmują pisma ojców Kościoła. Do grona tego zalicza się z całą pewnością Augustyn z Hippony († 430), który związany był z północną Afryką, zaś swoje dzieła sporządzał w języku łacińskim. W *Tractatus de coniugis adulteriis*, datowanym na lata 419/420, bronił – ustosunkowując się do obiekcji Pollencjusza – ewangelicznej prawdy obejmującej konieczność trwania rozdzielonych małżonków w powściągliwości seksualnej. Metodą wyliczania pytań retorycznych argumentował, że gdyby Kościół miał zezwolić na powtórne małżeństwa rozdzielonych z powodu zdrady, lecz niemogących wytrwać w czystości, winien uznać także prawo do nowego związku m.in. tych małżonków, których „rozdzieli niewola lub jakaś inna siła, w taki sposób, że mąż nie będzie wiedział, iż żona jego żyje”²⁰. Ponadto *Doctor Gratiae* wszystkim mężom, których małżonki są osłabione przewlekłą chorobą lub przebywają w miejscach, gdzie nie można dotrzeć, wskazał jako właściwą drogę zachowanie wstrzeźliwości, a nie szukanie pociechy w powtórnych małżeństwach, będących *de facto* cudzołóstwem²¹.

W podobnym tonie wypowiadał się na kartach dzieła *Hexaameron* Ambroży z Mediolanu († 397), w przekonaniu, że nawet długotrwała separacja czy absencja jednej strony nie stanowi wystarczającej racji ku temu, aby zawrzeć

¹⁹ Por. Liutprand, 18.IV. *De negotiatoribus vel magistris*, w: *Monumenta Germaniae Historica*, ed. G. Pertz, t. 4, Hannoverae 1868, s. 115–116. Tekst angielski w: *The Lombard Laws*, tłum. K. Drew, Philadelphia 1973, s. 152–153.

²⁰ Augustyn, *Cudzołóżne małżeństwa*, w: *Pisma świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie. Przekład i komentarz*, red. A. Eckmann, Lublin 2003, s. 275.

²¹ Por. Augustyn, *Cudzołóżne małżeństwa*, s. 294.

drugie małżeństwo²². Wymóg ten wywodził z natury węzła małżeńskiego, który pomimo dystansu wiąże małżonków prawem miłości, gdyż jarzmo łaski przyjęli oni nie na szyję swojego ciała, lecz ducha.

Opinię odmienną od powyższych reprezentował Zenon z Werony († ok. 375), łaciński pisarz kościelny, a przede wszystkim pasterz powierzonej sobie trzody charakteryzujący się nastawieniem wybitnie pastoralnym. W *Tractatus de continentia* przez wzgląd na ludzką słabość bezprawnie przyzwalał na powtórne małżeństwa po przynajmniej dziesięcioletniej absencji małżonka²³. Wydaje się jednak, że nie należy surowo oceniać Zenona, gdyż jego myśl to nie próba forsowania poglądu, iż wydłużona nieobecność rozwiązuje węzeł, ale raczej przejaw duszpasterskiego spojrzenia, które suponuje, że po upływie dekady szansa na pozostawanie przy życiu zaginionego małżonka jest nikła²⁴.

Niepodobna nie przywołać też Bazylego Wielkiego († 379) – reprezentanta greckiego nurtu patrystycznego, należącego do grona ojców kapadockich, który prowadził ożywioną działalność korespondencyjną, pozostawiając po sobie niezwykle bogate w treść epistoły. I tak w Liście do Amfilochiosa z 375 roku rozważał sprawy związane z małżeństwem oraz obyczajowością, odnotowując, że „żona, której mąż odszedł i nie wrócił, a która współzamieszka z innym, zanim dowie się o jego śmierci, dopuszcza się cudzołóstwa”²⁵. Szerzej omówił ten problem w dalszym akapicie: „żony żołnierzy, które ponownie zawarły związki małżeńskie podczas nieobecności swych mężów, podlegają temu samemu wymiarowi kary, co kobiety, które postąpiły tak podczas podróży swych mężów, nie odczekawszy ich powrotu, w tym wypadku jednak zachodzą okoliczności łagodzące, gdyż prawdopodobieństwo śmierci mężów jest większe”²⁶. Zdaniem Johna Foleya to najstarsze chrześcijańskie świadectwo, które *explicite* dotyka domniemanej śmierci współmałżonka²⁷. Natomiast Josephus Casoria dostrzega tutaj pierwsze oznaki dotyczące wymogu osiągnięcia jakiegoś stopnia pewności w wysnutym przypuszczeniu odnośnie do zgonu²⁸. Ten element stanowiska Bazylego Wielkiego, zasługujący w gąszczu skrajności na miano

²² Por. Ambroży, *Hexaameron*, tłum. W. Szoldrski, Warszawa 1969, s. 149.

²³ Por. Zeno, *Tractatus V: De continentia*, w: *Sanctorum Zenonis et Optati [...] opera omnia*, tomus unicus, Parisiis 1845, kol. 305 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 11).

²⁴ Por. J. Foley, *Presumption of Death*, s. 14.

²⁵ Bazyli Wielki, *List 199*, w: *Listy*, tłum. W. Krzyżaniak, Warszawa 1972, s. 209.

²⁶ Bazyli Wielki, *List 199*, s. 210.

²⁷ Por. J. Foley, *Presumption of Death*, s. 12.

²⁸ Por. J. Casoria, *De processu canonico praesumptae mortis. Ecclesiae doctrina et praxis ad probandum obitum alterutrius coniugis pro novis nuptis rite ineundis*, Romae 1965, s. 16.

swoistego złotego środka, jest nowatorski właśnie dlatego, że – w odróżnieniu od Augustyna i Ambrożego świadczy o dostrzeganiu ewentualnych okoliczności łagodzących, które winny zostać poddane analizie w każdej sytuacji z osobna, bez ustalania konkretnej cezurę czasowej, jak czynił Zenon.

Orzeczenia synodalne

Kazus nieobecnego męża stał się tematem debaty podczas – zwołanego przez cesarza Justyniana II – synodu trullańskiego, który odbył się w 692 roku, aby odnowić dyscyplinę kościelną na Wschodzie²⁹. Wśród przeszło stu kanonów zawartych w *Collectio Trullana* znalazł się też kan. 93, wprost dotyczący tego problemu. Ferował on, że żony żołnierzy i nie tylko, które pod nieobecność małżonka tworzą nowe związki, popełniają cudzołóstwo³⁰. Ojcowie synodalni celnie zwrócili uwagę, że w takich przypadkach należy odtworzyć kontekst sprawy, gdyż mogą istnieć przesłanki świadczące o prawdopodobnej śmierci zaginionego małżonka. Podobnie żołnierz, który powraca po długim czasie absencji, widząc żonę u boku innego mężczyzny, może zażądać jej powrotu. Trullański kan. 93 – w znacznej mierze, choć nie w całości – to, jak podkreślają badacze, pokłosie doktryny Bazylego Wielkiego, która tym samym została podniesiona do rangi prawa³¹.

Godzi się wspomnieć, że początkowo uchwały synodu *in Trullo* zostały odrzucone przez papieży Sergiusza I oraz Jana VII jako sprzeczne w wielu miejscach z *praxis* Kościoła rzymskiego³². Dopiero ich następcy w osobach Hadriana I, a także Jana VIII uznali je za wiążące, o ile nie kolidowały z wiarą, dobrymi obyczajami, jak i dekretami zachodnimi, dzięki czemu stały się powszechnie obowiązującymi regułami – również w chrześcijańskie łacińskim.

Literatura wzmiankuje też frankoński synod w Soissons, który obradował w 744 roku, za panowania króla Childeryka III. W kan. 9 stwierdza się, że żaden mężczyzna nie może przyjmować innej żony oraz żadna kobieta nie ma prawa

²⁹ Por. P. Hempterek, W. Góralski, *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r. Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, t. 1/1, Lublin 1995, s. 33.

³⁰ Por. Concilium in Trullo, Canon 93, w: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. J. Mansi, vol. 11, Florentiae 1765, kol. 982–983. Tekst polski w: *Kanony wschodniego Kościoła starożytnego dotyczące małżeństwa i rodziny*, tłum. H. Paprocki, „Vox Patrum” 8 (1985), s. 331–332.

³¹ Por. J. Foley, *Presumption of Death*, s. 16.

³² Por. P. Hempterek, W. Góralski, *Komentarz do Kodeksu*, t. 1/1, s. 32.

przyjąć innego męża, gdy ich współmałżonkowie żyją³³. Choć postanowienie to *prima facie* wydaje się dosyć ogólne, dotyczy bowiem nie tylko materii domniemania zgonu, lecz także nierozzerwalności samej w sobie, to Casoria zaznacza, że cytowano je w wielu dokumentach synodalnych, które zajmowały się różnymi sprawami małżeńskimi³⁴. Głębsza lektura upoważnia do wyprowadzenia wniosku, że ta dystynkcja *implicite* zakłada, iż do zawarcia nowego małżeństwa wymaga się niezbitego dowodu zgonu.

Listy papieskie

O ile na Wschodzie bezsprzecznie prym wiodło prawo kształtowane przez synody, o tyle w Kościele łacińskim niewątpliwą rolę odgrywały decyzje papieży, do których kierowano rozmaite *dubia*, z prośbą o wydanie wiążącego werdyktu. W V wieku biskupi rzymscy sporządzili dwa niezwykle ważne akty odnoszące się do analizowanej kwestii.

Pierwszą epistołę napisał Innocenty I († 417), odpowiadając na pytanie Probusa, które dotyczyło małżeństwa Ursy z Fortuniuszem³⁵. Niewiasta ta wróciła po wieloletniej niewoli i dowiedziała się, że w tym czasie jej mąż zawarł nowe małżeństwo z kobietą imieniem Restytuta. Na tej podstawie Innocenty replikował, że druga umowa małżeńska dokonana, gdy współmałżonek żyje, nie może być uznana przez Kościół za prawomocną. Historycy uwydatniają walor tego głosu papieskiego, gdyż ów kazus miał miejsce w okresie barbarzyńskiej inwazji Alaryka na Półwysep Apeniński, kiedy mechanizmy władzy państwowej w Imperium Rzymskim całkowicie zawodziły, stąd biskup rzymski użył swoich prerogatyw, aby wynieść praktykę kościelną ponad prawo świeckie, które wówczas było w sprzeczności z nauką chrześcijańską³⁶.

Kilkadziesiąt lat później, a dokładnie w 458 roku, w tym przedmiocie wypowiedział się Leon Wielki († 461), pisząc do Nicetasa, biskupa Akwilei, o sprawie powrotów małżonków po wyswobodzeniu się z niewoli, w którą popadli

³³ Por. Concilium Suessionense, Canon 9, w: *Octavi saeculi ecclesiastici scriptores [...] opera omnia*, tomus unicus, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1863, kol. 826 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 89).

³⁴ Por. J. Casoria, *De processu canonico*, s. 22.

³⁵ Por. Innocentius I, *Epistola* 36, w: *Quinti saeculi scriptorum ecclesiasticorum [...] opera omnia*, tomus unicus, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1845, kol. 602–603 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 20). Tekst polski w: *Synody i kolekcje praw*, t. 13: *Dekrety papieskie według „Collectio Hispana”*, rewizja przekładu i oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2021, s. 44*.

³⁶ Por. J. Foley, *Presumption of Death*, s. 14–15.

podczas najazdu Hunów³⁷. Papież wyjaśniał, że w przypadkach małżeństw rozdzielonych wojną czy atakami wrogów, po powrocie zaginionej strony, należy – zgodnie ze słowami Pana Jezusa z Ewangelii Mateuszowej: „co więc Bóg złączył, niech człowiek nie rozdziela” (Mt 19, 6) – uznać ważność pierwszego, gdyż wynika to ze sprawiedliwości, by każdy otrzymał to, co do niego przynależy³⁸. Odnotowywał, że jeżeli na mocy owej cnoty powracającemu trzeba zwrócić jego własność w postaci dóbr materialnych, tym bardziej winno się to uczynić z osobą poślubioną³⁹. Zatem żony mają obowiązek ponownego złączenia się z prawowitymi małżonkami, zaś kiedy się to stanie bez oporu, papież nakazywał odstąpienie od ukarania partnera, z którym kobieta żyła pod nieobecność męża, przez wzgląd na przeświadczenie o śmierci tegoż⁴⁰. Zalecał również wykluczenie ze wspólnoty kościelnej niewiast wybierających drugie, a tym samym nieistniejące, małżeństwo, zarazem gardząc prawdziwym⁴¹.

Zaprezentowane teksty Innocentego I i Leona Wielkiego akcentują nierozdzielalność węzła oraz wskazują dwustopniową drogę rozpatrywania tego typu kwestii, by zniwelować możliwość wystąpienia błędu – zbadanie *in situ* przez biskupa oraz odwołanie się do autorytetu Stolicy Apostolskiej⁴². Przytoczone zabytki stały się fundamentem dla doktryny Kościoła w odniesieniu do absencji współmałżonka na następne tysiąc lat, były powtarzane przez synody, komentatorów czy zbiory praw⁴³. Choć nauczanie to zostało wytłumaczone dostatecznie jasno, w historii pojawiała się konieczność jego sukcesywnego przypominania wobec rozmaitych okoliczności dziejowych, do który zalicza się ustawiczne ataki barbarzyńskie lub upadek Cesarstwa Zachodniorzymskiego⁴⁴.

³⁷ Por. J. Foley, *Presumption of Death*, s. 15.

³⁸ Por. Leo Magnus, *Epistola 159*, nr 1, w: *Sancti Leonis Magni [...] opera omnia*, tomus primus, ed. J.-P. Migne, Parisii 1846, kol. 1136–1137 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 54). Tekst polski w: *Synody i kolekcje praw*, t. 13, s. 206*–209*.

³⁹ Por. Leo Magnus, *Epistola 159*, nr 2.

⁴⁰ Por. Leo Magnus, *Epistola 159*, nr 3. Na przeszkodzie w skutecznej egzekucji tego nakazu leżały przepisy państwowe, ponieważ Dioklecjan i Maksymian w 285 roku wydali konstytucję, w której zakazywali komukolwiek ograniczania woli zawierania czy rozwiązywania małżeństwa, zawężając oddziaływanie biskupów na wiernych do nacisku duszpasterskiego. Por. H. Pietras, *Kim są ci, którzy „dwa razy zawarli małżeństwo” z 8. kanonu Soboru Nicejskiego z 325 roku?*, „*Studia Bobolanum*” 27 (2016) z. 1, s. 196.

⁴¹ Por. Leo Magnus, *Epistola 159*, nr 4.

⁴² Por. J. Casoria, *De processu canonico*, s. 18.

⁴³ Por. J. Foley, *Presumption of Death*, s. 17.

⁴⁴ Por. M. Said, *De processu praesumptae*, s. 437.

Księgi pokutne

Ewolucja dyscypliny pokutnej, a także wykształcenie się w brytyjskich klasztorach mniszycy idei powtarzalnej spowiedzi prywatnej, przyczyniły się do redagowania ksiąg, które „zawierają długie listy grzechów oraz taryfę pokutną uzależnioną od tego, kto i kiedy dany grzech popełnia”⁴⁵. Trzeba dodać, że są to w dużej mierze kolekcje o charakterze prywatnym, których przeznaczeniem był użytek na forum wewnętrznym, jako swoista pomoc dla spowiedników⁴⁶. Wiele penitencjałów pozostawało w sprzeczności z nauką chrześcijańską – zarzucano im laksyzm, sianie zamieszania czy zamętu wśród wiernych, stąd niektóre zgromadzenia biskupów w IX wieku zabraniały korzystania z nich⁴⁷, zaś chociażby synod paryski z 829 roku zarządził spalenie tych ksiąg pokutnych, które były anonimowe⁴⁸, toteż większość dotrwała do naszych czasów jedynie we fragmentach. Takie rozbieżności wynikać mogły z problemów komunikacyjnych ówczesnego świata, braku kompetentnych znawców prawa i trudności interpretacyjnych, dlatego *libri poenitentiales* uznaje się za cenne źródło nie tyle nauczania, ile raczej zwyczajów Kościoła w różnych częściach Europy oraz argument potwierdzający fakt, że – jak dobrze zauważył Said – „doctrina tandem et praxis non semper pari passu incedebant”⁴⁹.

Do grupy brytyjskich penitencjałów zalicza się *Iudicia Theodori Cantuariensis*, zachowane między innymi w wariantach *Capitula Dacheriana*. W tym zbiorze, pochodzącym z przełomu VII i VIII stulecia, a błędnie przypisywanym Teodorowi z Canterbury, znajduje się kan. 36, który zezwalał mężowi uprowadzonej żony na zawarcie nowego małżeństwa, gdyż „lepsze to niż rozpusta”⁵⁰. Co więcej – w przypadku powrotu zagubionej współmałżonki dawał możliwość pozostania z drugą kobietą. Wśród dzieł powielających normatywną treść tego rozstrzygnięcia trzeba wymienić galijski *Poenitentiale*

⁴⁵ A. Baron, H. Pietras, *Wprowadzenie*, w: *Księgi pokutne*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. XVII (Synody i Kolekcje Praw, 5).

⁴⁶ Por. P. Hemperek, W. Góralski, *Komentarz do Kodeksu*, t. 1/1, s. 47–48.

⁴⁷ Por. P. Hemperek, W. Góralski, *Komentarz do Kodeksu*, t. 1/1, s. 48.

⁴⁸ Por. D. Kwiatkowski, *Rzeczywistość grzechu i praktyki pokutne w „Paenitentiale Vigilantium (Albeldense)”*, „Liturgia Sacra” 18 (2012) nr 1, s. 117.

⁴⁹ M. Said, *De processu praesumptae*, s. 437.

⁵⁰ *Capitula Dacheriana*, w: *Księgi pokutne*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 118, kan. 36 (Synody i Kolekcje Praw, 5).

*Mersemburgense*⁵¹ (koniec VIII wieku) oraz iberyjski *Poenitentiale Vigilantium*⁵² (ok. 850–900).

Dualistyczną praktykę przewidywał, sporządzony w tym samym okresie i będący w istocie kolejną wersją penitencjału *Iudicia, Discipulus Umbriensium*. Aprobował bowiem powtórne małżeństwo po upływie pięciu lat od wzięcia w niewolę małżonki („in captivitate ducta fuerit”)⁵³, z tą różnicą, że po powrocie prawowitej żony, należało oddalić późniejszą⁵⁴. Natomiast w sytuacji uprowadzenia żony przez wroga („uxorem hostis abstulerit”)⁵⁵ można było pojąć drugą, a nawet pozostać z nią po odnalezieniu prawowitej⁵⁶.

Z kolei hiszpańska księga pokutna *Poenitentiale Silense*, zredagowana pomiędzy rokiem 1060 a 1065, zatem chronologicznie późniejsza aniżeli wyżej przywołane, kategorycznie stwierdzała, że gdy ktoś pod nieobecność żony pojmanej w niewolę zawrze nowe małżeństwo, zaś prawowita małżonka powróci, „ma oddalić drugą kobietę i przyjąć co jest jego”⁵⁷. Gdyby jednak strona w nowym związku nie chciała wrócić do odnalezionego współmałżonka, winna zostać odsunięta od komunii kościelnej. Takie sformułowanie problemu pozwala na wysnucie konkluzji, że wskazania księgi pokutnej odkrytej w dominikańskim konwencie w Silos stanowią streszczenie doktryny Leona Wielkiego poprzez powtórzenie kluczowych tez zawartych w Liście do Nicetasa oraz, co równie ważne, świadectwo jej recepcji na gruncie partykularnym – poza Italią.

„*Ius decretalium*”

Historia Kościoła u schyłku XI i w XII wieku zaowocowała nowymi wyzwaniami, z którymi przyszło mierzyć się reprezentantom władzy kościelnej. Bez wątpienia najpoważniejszym z nich było zainicjowanie przez Urbana II doby wypraw krzyżowych, aby przerwać muzułmańską dominację w Ziemi Świętej. James Brunadge – próbując określić rozmiar ówczesnej migracji ludności – konstatuje, że Europejczycy nigdy dotychczas nie musieli walczyć z wrogiem

⁵¹ Por. *Księga pokutna z Mersemburga*, w: *Księgi pokutne*, s. 298, kan. 94.

⁵² Por. *Księga pokutna Vigilantium*, w: *Księgi pokutne*, s. 412, kan. 84.

⁵³ Por. *Discipulus Umbriensium*, w: *Księgi pokutne*, s. 157, kan. 21.

⁵⁴ Por. *Discipulus Umbriensium*, kan. 22.

⁵⁵ Por. *Discipulus Umbriensium*, kan. 23.

⁵⁶ Por. *Discipulus Umbriensium*, kan. 24.

⁵⁷ *Księga pokutna z Silos*, w: *Księgi pokutne*, s. 466, kan. 148.

w takiej liczbie i na taką skalę⁵⁸. Masowe uczestnictwo mężczyzn w krucjatach wiązało się nie tylko z niebezpieczeństwami znamienymi dla działań wojennych, ale także wieloletnią nieobecnością w domach, gdzie na mężów czekały żony niepewne ich losów w dalekich krainach Lewantu. Zagadnienie nieobecnego małżonka oraz trudności pokrewne z takim stanem stały się powodem częstego zwracania się do Stolicy Apostolskiej z konkretnymi wątpliwościami do rozstrzygnięcia, na których kanwie biskupi rzymscy w ciągu półwiecza wydali aż trzy istotne listy dekretalne, co obrazuje powszechność zjawiska.

Aleksander III († 1181) w dokumencie *Perlatum est* rozważał sprawę Viviany – żony Hermana, syna Łazarza, zaginionego przed dekadą podczas podróży do Konstantynopola⁵⁹. Owa niewiasta w czasie absencji swojego męża, uzyskawszy zgodę biskupa, który wcześniej nakazał poszukiwania, zawarła małżeństwo z Achardem. Papież pomimo niepewności co do śmierci współmałżonka, potwierdził decyzję lokalnego pasterza. Zaznaczył dodatkowo, że w takim przypadku biskup ma każdorazowo przeprowadzić dokładne śledztwo, aby upewnić się o zgonie małżonka. Zwrócenie przez Aleksandra III uwagi na konieczność uprzedniego zbadania sytuacji jest dowodem na niewystarczalność w oczach Kościoła przesłanki temporalnej jako kryterium decydującego o presumpcji zgonu⁶⁰.

Niebagatelne znacznie mają dekretały promulgowane przez Lucjusza III († 1185) i Klemensa III († 1191), które przypomniały zdrową i prawdziwą naukę Kościoła⁶¹. Pierwszy z nich, zaczynający się od słowa *Dominus*, to akt wydany autorytetem Lucjusza III, zaś jego adresatami byli liczni chrześcijanie pojmani przez Saracenów⁶². Szczególnym zainteresowaniem papież objął te osoby, które jeszcze w swoich ojczyznach – przed uprowadzeniem – zawarły małżeństwa, a następnie znalazły się w niewoli, bez świadomości, czy ich współmałżonkowie żyją, pojęły nowych. Biskup rzymski, powołując się własny autorytet apostolski, odpowiedział jasno, że od tej chwili zakazuje zawierania małżeństwa, gdy nie będzie wiadome w sposób pewny, iż małżonek odszedł

⁵⁸ Por. J. Brundage, *The Crusader's Wife Revisited*, „Studia Gratiana” 14 (1967), s. 244.

⁵⁹ Por. Alexander III, *Idem Episcopo et Archidiacono Vincentino*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 2: *Decretalium collectiones*, ed. Ae. L. Richter, Ae. Friedberg, Graz 1959, IX.4.17.8, kol. 712.

⁶⁰ Por. J. Casoria, *De processu canonico*, s. 24.

⁶¹ Por. M. Said, *De processu praesumptae*, s. 437.

⁶² Por. Lucius III, *Universis Christianis in captivitate Sarracenorum positis*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 2, IX 4, 21, 2, kol. 730.

z tego świata. Podkreślił przy tym, aby mężowie, trwający w niepewności, nie odmawiali późniejszym żonom tego, co jest im należne, oznajmiając równocześnie, że oni nie mogą wymagać od nich tego samego. Gdyby jednakże ów mężczyzna dowiedział się, że poprzednia małżonka pozostaje przy życiu, winien porzucić cudzołożne praktyki, powracając bezwzględnie do prawowitej żony.

Said, który podjął się wyjaśnienia frazy „debitum non deneget postulanti” z tego dokumentu, odnotowuje, że drugie małżeństwo wziętych do niewoli mogło być przecież ważne, gdyby żona pozostawiona w ojczyźnie naprawdę zmarła⁶³. Ów kanonista przyjmuje, że później poślubionej kobiecie nie można odmawiać prawa domagania się od męża realizowania zobowiązań małżeńskich. Legislator domniemywał tutaj, iż zawarły one małżeństwo z pojmanym mężczyzną w dobrej wierze, czego nie można powiedzieć o mężu, który nie miał pewności co do zgonu pierwszej małżonki. Tymczasem Foley podczas analizy Lucjuszowego listu dekretalnego skupia się na statuowanym w nim wymogu uzyskania *firma certitudo*, czyli zdobycia dowodu, który ewidentnie zweryfikuje śmierć⁶⁴.

Kolejny dekretal, o nazwie *In praesentia* i będący reakcją na indywidualne pytanie postawione przez biskupa iberyjskiej Saragossy, sporządzono w 1188 roku na polecenie Klemensa III⁶⁵. Wyrokował w nim w sprawie kobiet zamieszkujących diecezję saragossańską, które oczekiwały na powrót mężów z niewoli lub pielgrzymki od siedmiu lat, nie mając możliwości dowiedzenia się niczego o ich życiu ani śmierci. Niewiasty te wносиły o to, żeby przez wzgląd na ich młody wiek oraz trudności w zachowaniu wstrzeźliwości, mogły zawrzeć nowe małżeństwa. Papież – pozostając nieugiętym – poinformował biskupa, że dopóki nie otrzyma się niezaprzeczalnej wieści (*certum nuntium*) o zgonie prawowitych mężów, tej suplice nie można zadośćuczynić, niezależnie

⁶³ Por. M. Said, *De processu praesumptae*, s. 438. Fragment dekretalu Lucjusza III ze wzmiankowaną frazą: „Si vero aliquis vel aliqua id hactenus non servavit, et de morte prioris coniugis adhuc sibi existimat dubitandum: ei, quae sibi nupsit, debitum non deneget postulanti, quod a se tamen noverit nullatenus exigendum”.

⁶⁴ Por. J. Foley, *Presumption of Death*, s. 21–22. W miejscu tym wypada zasygnalizować, że wyrażenie *firma certitudine* ujęte w piśmie Lucjusza III to *pars decisa*, a więc część pominięta przez Rajmunda z Penyafortu przy tworzeniu Dekretalów Grzegorza IX, którą – specjalnie oznaczyszwy w treści – pozostawiono, mimo pozbawienia mocy prawnej (tak chociażby w edycji Ae. Friedberga *partes decisae* wyróżnione są kursywą).

⁶⁵ Por. Clemens III, *Caesaraugustensi Episcopo*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 2, IX 4, 1, 19, kol. 668.

od liczby lat trwania żon w takowym położeniu. Uzasadził on swoją decyzję słowami św. Pawła: „Żona związana jest tak długo, jak długo żyje jej mąż. Jeżeli mąż umrze, może poślubić kogo chce, byleby w Panu” (1 Kor 7, 39).

Powyzsze dekretały odegrały kluczową rolę w kształtowaniu doktryny kanonistycznej, gdyż komentatorzy przez wiele stuleci chętnie oraz często po nie sięgali⁶⁶. Nauka wypływająca zwłaszcza z tekstów Lucjusza III i Klemensa III jest przejrzysta, a także ciągle aktualna: dopuszczenie do nowego małżeństwa należy poprzedzić starannym dochodzeniem, aby osiągnąć pewność względem ustania węzła, co dokonuje się poprzez stwierdzenie nieważności, dyspensę w sytuacjach spełniających ustanowione prawem wymogi czy wreszcie potwierdzenie śmierci męża albo żony⁶⁷. Omówione rozstrzygnięcia papieskie stały się wzorcami, według których korygowano nadużycia w praktyce kościelnej, które to pojawiały się przy orzekaniu w sprawach dotyczących powtórnego ożenku w kontekście absencji współmałżonka. W odniesieniu do tejże kwestii nader cenna wydaje się być teoria o niewystarczalności przypuszczenia lub prawdopodobieństwa w ustalaniu faktu śmierci i nieodzowności uzyskania pewności moralnej co do tego faktu⁶⁸.

Listy dekretalne, chociaż z reguły kierowane były do konkretnych adresatów jako odpowiedzi biskupów rzymskich na przedłożone prośby, miały moc prawa powszechnego⁶⁹. W 1234 roku Grzegorz IX wydał pierwszy zbiór prawa kanonicznego o charakterze autentycznym, uniwersalnym, jedynym oraz wyłącznym, nakazując stosowanie go „in iudiciis et in scholiis”⁷⁰. Dokumenty Aleksandra III, Lucjusza III i Klemensa III zostały inkorporowane do materiału źródłowego tworzącego *Decretales Gregorii IX*, dzięki czemu zachowały moc prawną w całym Kościele aż do promulgacji kodeksu Pio-Benedyktyńskiego.

⁶⁶ Por. M. Said, *De processu praesumptae*, s. 438.

⁶⁷ Por. M. Said, *De processu praesumptae*, s. 439.

⁶⁸ Por. J. Pelczar, *Prawo małżeńskie katolickie z uwzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, w Prusach i w Królestwie Polskiem*, Kraków 1890, s. 568.

⁶⁹ Por. T. Pawluk, *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 1: *Zagadnienia wstępne i normy ogólne*, Olsztyn 2015, s. 82.

⁷⁰ Gregorius IX, *Bulla Rex Pacificus*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 2, kol. 3–4.

Zbiory prywatne

Uczeni teologowie i juryści kościelni XI oraz XII stulecia również podejmowali w swoich dziełach – przygotowywanych przeważnie na własny użytek⁷¹ – temat żon, które wypatrują powrotu zaginionych mężów. Brundage wśród zasadniczych pytań, które sobie stawiano, wymienia: jaki jest status kobiet w takich okolicznościach; ile należy odczekać przed ponownym zamążpójściem; jakiego rodzaju dowód winno się przedstawić, aby zostać dopuszczonym do kolejnego małżeństwa; czy małżonka krzyżowca znajdującego się w niewoli saraceńskiej miała prawo do nowego związku, gdy nie istnieją realne szanse na jego powrót; co z żonami, które zawarły powtórne małżeństwo, a okazało się, że ich mężowie żyją⁷². Nadto historyk ten zauważa, że rozwiązując owe problemy, uwzględniano dwa opozycyjne wobec siebie dobra prawne, bowiem w aplikowaniu prawa znawcy musieli z jednej strony pamiętać o katolickiej doktrynie dotyczącej nierozzerwalności i jedności małżeństwa, zaś z drugiej – mierzyć się z dylematami kobiet, które trwały w niepewnym położeniu nierzadko przez długi czas.

Kompilacje pregracjańskie

Z traktatów sporządzonych przed kompilacją Gracjana trzeba wskazać *Liber decretorum* Burcharda z Wormacji († 1025). W *capitulum* 55, opracowanym na podstawie wyciągu z epistoły Leona Wielkiego, podano, że w przypadku niemożności definitywnej konfirmacji zgonu absentowanego męża, który dostał się do niewoli, kobietę uważa się za zajętą, póki jej prawowity małżonek żyje – bez względu na liczbę lat czy nawet dekad⁷³.

Iwon z Chartres († 1116) poruszał analizowaną kwestię kilkakrotnie w zbiorze *Panormia*. Przede wszystkim powielił jako generalną zasadę rozstrzygnięcia Burcharda i przytoczył obszerny *passus* ze wspomnianego już listu papieża Leona⁷⁴. Co więcej, autor odnotowywał za frankońskim Synodem w Verberie,

⁷¹ Zbiory prywatne cechowały się tym, że nie były zatwierdzone przez prawodawcę, dlatego zawarte w nich poszczególne ustawy miały wartość prawną niezależnie od zbiorów, w których się znalazły. Zob. I. Subera, *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, Warszawa 1977, s. 11.

⁷² Por. J. Brundage, *The Crusader's Wife*, s. 244.

⁷³ Por. Burchardus Vormatiensis, *Decretorum libri viginti*, w: *Saeculum XI Burchardi [...] opera omnia*, tomus unicus, ed. J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum 1853, kol. 824, rozdział 55 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 140).

⁷⁴ Por. Ivo Carnotensis, *Panormia*, w: *Saeculum XII Sancti Iwonis [...] opera omnia*, tomus primus, ed. J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum 1855, kol. 1263, rozdziały 86–87 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 161).

że jeśli istnieje znaczące prawdopodobieństwo pozostawania uprowadzonego małżonka przy życiu, żona jest zobowiązana do oczekiwania w domu albo dołączenia do niego w niewoli⁷⁵. Z kolei w sytuacji, gdy takowego domniemania brak, jak również wobec niemożności dostarczenia wiarygodnego dowodu śmierci, kanonista – powołując się na powagę piśmiennictwa patrystycznego, ustawodawstwo kościelne oraz świeckie – pozwalał na zawarcie nowego małżeństwa przez żonę, lecz dopiero po okresie roku od chwili stwierdzenia przypuszczalnego zgonu pierwszego męża⁷⁶.

Także wybitny teolog scholastyczny Piotr Lombard († ok. 1160) w *Quattuor libri sententiarum*, omawiając wątek małżonków powracających po długiej niewoli, skupił się raczej na aspekcie moralnym niż prawnym⁷⁷. Na początku sformułował wątpliwość, czy kobiety, które podczas długotrwałej nieobecności małżonków zawarły drugie małżeństwo, dopuszczają się cudzołóstwa. Odpowiedział zaś poprzez przywołanie treści epistoły Leonowej, okraszając cytata następującą konkluzją: „Z tego wynika, że ci, którzy tak się łączą, że wierzą, iż mąż zabity, mają przez niewiedzę jakieś usprawiedliwienie od grzechu; i tylko pierwsze małżeństwo jest prawe, nie drugie, jest jednak wybacalne, gdy wolne od zarzutu złej woli”⁷⁸. W tymże rozdziale, ale nieco dalej, zastanawiał się nad ważnością powtórnego małżeństwa zawieranego przez żonatego mężczyznę, przebywającego w odległej krainie, który to wiedziony poczuciem winy, postanowił oddalić kobietę nieświadomą jego legalnego związku. Lombard ciekawie replikował na owo *dubium*: „nie ma małżeństwa, a niewiasta usprawiedliwiona jest przez niewiedzę, mężczyzna natomiast popełnił cudzołóstwo. Lecz ponieważ, chcąc powrócić do pierwszej, a nie mogąc, musi z karności Kościoła tę trzymać, zaczyna być usprawiedliwiony przez posłuszeństwo i lęk, że na prośbę niewiasty oddaje powinność”⁷⁹.

„Decretum Gratiani” i dekretyści

Mistrz Gracjan (XII wiek) sporządził dzieło *Concordia discordantium canonum*, uznawane za zbiór powszechny oraz systematyczny, który uwzględnił wszystkie generalnie przyjmowane w Kościele przepisy prawne, a także usunął

⁷⁵ Por. Ivo Carnotensis, *Panormia*, kol. 1264, rozdział 91.

⁷⁶ Por. Ivo Carnotensis, *Panormia*, kol. 1255, rozdział 59; kol. 1257–1258, rozdziały 68–70.

⁷⁷ Por. Piotr Lombard, *Cztery księgi sentencji*, t. 2: *Wstęp. Księga III i IV*, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2015, s. 516.

⁷⁸ Piotr Lombard, *Cztery księgi sentencji*, t. 2, s. 516–517.

⁷⁹ Piotr Lombard, *Cztery księgi sentencji*, t. 2, s. 517.

niezgodności między nimi⁸⁰. Kolekcja kamedulskiego mnicha z Bolonii z 1140 roku, dzięki swojej innowacyjności, zastąpiła dawniejsze kompilacje kanonów, gdyż nie stanowiła jedynie kolejnego powielenia treści normatywnej, lecz zawierała rzetelnie (metodą uzgadniania) opracowany i skomentowany materiał prawny⁸¹. Niebagatelną skalę oddziaływania dekretu na naukę prawa kanonicznego obrazują chociażby nazwy chronologicznie późniejszych zbiorów autentycznych, które dalsi papieże tytułowali jako sukcesywne księgi *Concordia canonum*, zaś Grzegorz XIII w 1582 roku włączył *opus magnum* Gracjana, przy zachowaniu jego wartości prywatnej, do *Corpus Iuris Canonici*⁸².

Ów autor, rozważając omawiane zagadnienie, sumarycznie opisał przypadek męża uprowadzonego do niewoli, którego żona – słysząc, że zmarł – wysłała ponownie za męża⁸³. Po latach prawowity małżonek odnalazł się, żądając, aby niewiasta do niego wróciła, czego ona nie chciała zrobić. Na tej kanwie postawiono dwa pytania, które dotyczyły kwestii dopuszczenia się cudzołóstwa przez kobietę, jak też konieczności wznowienia pożycia z legalnym mężem, gdy ten powróci. Ojciec kanonistyki udzielił zwięzłych odpowiedzi, podbudowując je zacytowaniem tekstów papieskich Leona Wielkiego i Innocentego I oraz, obecnego u Burcharda, orzeczenia synodalnego z Verberie – żona winna być nawet zmuszona do odnowienia wspólnoty z mężem, a tym samym małżonkowi wracającemu z niewoli należy przywrócić właściwe małżeństwo.

Dekretyści w znakomitej większości parafrazowali czy streszczali *Decretum Gratiani*, nie proponując nowatorskich rozwiązań w materii śmierci absentowanego współmałżonka⁸⁴. Godzi się jednak zaprezentować wykładnię tej części dekretu pióra Rolanda Bandinellogo (potem Aleksander III), Rufina (XII wiek) oraz Hugona († 1210), którzy bazując na Gracjanie, stworzyli własne, odkrywcze koncepcje.

Bandinelli skoncentrował się na sprawie powrotu do domu zaginionego męża kobiety żyjącej od jakiegoś czasu w nowym małżeństwie⁸⁵. Stwierdził on, w nawiązaniu do toczącego się wówczas sporu o *modus existendi* małżeństwa pomiędzy szkołą bolońską (kopulacja) a paryską (zgoda), że żona

⁸⁰ Por. P. Hemperek, W. Góralski, *Komentarz do Kodeksu*, t. 1/1, s. 77–78.

⁸¹ Por. P. Hemperek, W. Góralski, *Komentarz do Kodeksu*, t. 1/1, s. 78, 83–84.

⁸² Por. P. Hemperek, W. Góralski, *Komentarz do Kodeksu*, t. 1/1, s. 85.

⁸³ Por. Gratianus, *Causa 34*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 1: *Decretum Magistri Gratiani*, ed. Ae. Friedberg, Graz 1959, C. 34, q. 1-2, c. 1-2 et 4, kol. 1256–1259.

⁸⁴ Por. J. Brundage, *The Crusader's Wife*, s. 246.

⁸⁵ Por. R. Bandinelli, *Summa Magistri Rolandi*, ed. F. Thaner, Innsbruck 1874, s. 200.

pod nieobecność męża poślubiona innemu, nie musi wracać do prawowitego współmałżonka, jeśli – przed jego zaginięciem – małżeństwo zostało zawarte, lecz nie dopełniono go poprzez stosunek cielesny.

Z kolei Rufin problem absencji współmałżonka ujmował praktycznie. Wyprowadził bowiem postulat pośredniej restytucji kryterium temporalnego: po roku nieobecności można zezwolić na nowe małżeństwo, kiedy przypuszczenie zgonu opierało się na mocnym domniemaniu (*praesumptio violenta*), popartym faktami⁸⁶.

Hugon w *Summa super Decreto* ukazał gradację dróg dochodzenia do przekonania o śmierci zaginionego współmałżonka, kiedy brak niezbitego dowodu⁸⁷. Według niego należy zmierzać do pozyskania zeznań świadków naocznych jego śmierci czy uczestników pogrzebu. Gdyby zaś nie udało się dotrzeć nawet do jednego świadka, wystarczająca będzie powszechna opinia zgonu wsparta presumpcją, która wynika z długotrwałej absencji, choroby lub podeszłego wieku itp. Jeśli zaś i to byłoby niewykonalne, to kanonista sugerował, aby powstrzymać się od ponownego małżeństwa w celu uniknięcia potencjalnego grzechu.

Dekretaliści

Wśród dekretalistów zgłębiających problematykę domniemanego zgonu małżonka trzeba wspomnieć Tankreda († 1236). Dokonał on wykładni listu dekretalnego *Dominus* Lucjusza III, przywołując – za Wawrzyńcem Hiszpanem – rozwiązanie zaczerpnięte z prawa rzymskiego, które polegało na przyjęciu cezury czasowej pięciu lat oczekiwania na absentowanego współmałżonka wraz z koniecznością uzyskania, o ile to możliwe, przynajmniej rzetelnej informacji z miejsca, gdzie widziano go ostatni raz⁸⁸. Brundage uważa, że koncepcja Iberyjczyka, powtórzona następnie przez Tankreda, to istotna zmiana

⁸⁶ Por. Rufinus, *Summa decretorum*, Hrsg. H. Singer, Paderborn 1963, s. 507.

⁸⁷ Por. cytat za J. Foley, *Presumption of Death*, s. 20: „Credo ergo quod licet nubere potest, si per duos vel plures testes probaverit quod occubuerit, scilicet, qui eum mortuum viderunt vel eius sepulturae interfuerunt. Et si non habet nisi unum testem et est publica fama, credo similiter ul licite nubat matrimonium. Solam publicam famam crederem sufficere si ex aliis videatur versimile, scilicet, quia ille diu stetit vel quia senex erat et aegrotus, et huiusmodi; si vero nihil horum est, nec alias probare potest, maneat innupta, in quo nullum est peccatum, et ideo mitius est hoc quam nubere; in dubiis enim certior via est eligenda”.

⁸⁸ Por. cytat za J. Brundage, *The Crusader's Wife*, s. 246–247: „Tunc enim constat ei de morte viri ex quo per quinquennium expectavit. [...] Sed quid faciet si nunc per magistrum militum ut ibidem dicitur certificari non poterit de morte viri, sicut sepe accidit in magnis preliis et precipue

względem dotychczasowego poglądu ogółu kanonistów na tego typu sytuacje⁸⁹. Zdaniem tego mediewisty wpływ na znaczące złagodzenie nieugiętego do tej pory stanowiska jurystów kościelnych wywarły militarne klęski krzyżowców, jak choćby przegrana w bitwie pod Hittin z 1178 roku, gdy Saladyn uprowadził do niewoli wielu żołnierzy chrześcijańskich, i kolejne próby odbicia Ziemi Świętej z rąk saraceńskich zakończone fiaskiem (mowa o III oraz IV krucjacie). Nie dziwi również skorzystanie z osiągnięć *ius romanum*, ponieważ w okresie działalności Wawrzyńca Hiszpana odkrywano prawne dziedzictwo antyku, co skutkowało jego recypowaniem na grunt kanonistyki, czego i ów autor nie omieszkiał uczynić w swojej glosie.

Henryk z Suzy († 1271) w komentarzu do dekretu *In praesentia* akcentował doniosłość nierozzerwalności małżeństwa, zaznaczając, że powinno się karać tych, którzy – mimo absencji współmałżonka – podstępnie oraz bez wiedzy Kościoła zawarli nowe małżeństwa⁹⁰. Od strony formalnej postulował, żeby dochodzenie toczyło się poufnie wobec ordynariusza, a nie *coram Ecclesia*. W ocenie Hostiensisa, wziętej zresztą od Klemensa III, zeznania jednego świadka nie są tożsame z niezaprzeczną wieścią (*certum nuntium*), która ma rangę pełnego dowodu (*plena probatio*). Przy tym nie wymagał on uzyskania przez sędziego pewności moralnej, lecz przekonania w stopniu prawdopodobieństwa (*verisimilis praesumptio*), aby przyznać informacji świadczącej o śmierci walor wystarczalności.

Ten sam dokument stał się przedmiotem analizy Antoniego z Butrio († 1408), który rozróżnił dwie hipotetyczne sytuacje ponownego małżeństwa pod nieobecność współmałżonka – w pierwszej ktoś dokonuje tego wyłącznie osobistą powagą (*matrimonium clandestinum*⁹¹); w drugiej natomiast nupturient

sarracenorum et christianorum ubi multi pereunt de quibus nihil noverunt hii qui ducebant exercitum? Mittat ad vicinas civitates si possit; alias contrahat”.

⁸⁹ Por. J. Brundage, *The Crusader's Wife*, s. 247.

⁹⁰ Por. Henricus de Segusio, *In quatuor decretalium librum commentaria, doctissimorum virorum quam pluribus adnotationibus illustrata*, Venetiis 1581, k. 6v. Surowość kardynała-biskupa Ostii była rezultatem chęci zapobieżenia temu, żeby osoby niepewne co do zgonu współmałżonka samowolnie nie wstępowały w powtórne małżeństwa, które z racji nieistnienia wówczas formy kanonicznej cieszyły się *favor iuris*, stąd bez przesłanki przeciwnej zakładano ich ważność. Rzeczona przesłanka to nade wszystko odnalezienie się prawowitego małżonka, zaś kanoniczne postępowanie zmierzające do ukonstytuowania domniemania miało owo ryzyko zminimalizować.

⁹¹ Więcej o małżeństwa tajnych zob. A. Sosnowski, *Impedimentum clandestinitatis. Kształtowanie się kanonicznej formy zawarcia małżeństwa*, „*Annales Canonici*” 13 (2017), s. 307–313.

stara się o pozwolenie na ślub od władzy kościelnej⁹². I tak dla na potrzeby małżeństwa tajnego należy legitymować się tylko *versmilis praesumptio*, a do otrzymania licencji już *plena probatio*. Nakreślona dyferencja to nic innego, jak owoc przyjęcia przez glosatora zasady Bartłomieja z Saxoferrato, że trzeba żądać tym bardziej przekonywującego dowodu zgonu, im większe szkody wywołałby ewentualny rozdźwięk pomiędzy fikcją prawną a rzeczywistością. Trudno bowiem porównywać poziom zgorzenia wiernych i komplikacji, które spowodowałyby powrót absentowanego małżonka, jeśli nowe małżeństwo, *de facto* bigamiczne, zawarto wyłącznie w oparciu o wolę jednostki albo angażując autorytet instytucji Kościoła.

Późnośredniowieczny kanonista Mikołaj de Tudeschis († 1445) potwierdzał, że nawet przedłużająca się nieobecność małżonka *per se* nie jest dowodem śmierci – dopiero, kiedy metrykalnie przekroczy on sto lat, uprawnione będzie domniemywanie, że zmarł, a przeszkoda węzła ustąpiła⁹³. Wychodząc od powyżej przytoczonej idei Bartłomieja z Saxoferrato, Panormitanus opowiedział się za przekazywaniem spraw *de morte praesumpta* do rozpatrzenia trybunałom, które zagwarantują dokładne ich zbadanie przez sędziego, bez uszczerbku dla doktryny o nierozzerwalności małżeństwa⁹⁴.

Podsumowanie

Początki instytucji domniemanej śmierci współmałżonka w społeczności kościelnej sięgają pierwszych wieków chrześcijaństwa, zaś jej źródeł winno się szukać w prawie rzymskim, a także pismach patrystycznych. Ojcowie Kościoła, w opozycji do ustawodawstwa rzymskiego (sprzed reformy Leona VI Filozofa) oraz barbarzyńskiego, podkreślali świętość małżeństwa i na ogół zakazywali szybkiego dopuszczania do nowego związku, gdy nie dysponowało się dowodem śmierci. Ten tok myślenia zaaprobowali synody, jak też papieże Leon I oraz Innocenty I, którzy poprzez obronę nierozzerwalności małżeństwa definitywnie ukształtowali fundament materialny

⁹² Por. Antonius de Butrio, *In librum quartum decretalium commentarii*, Venetiis 1578, k. 9v-10r.

⁹³ Por. A. Bucci, *La Praesumptio mortis nel diritto canonico: l'eredità della decretalistica e la codificazione*, „Diritti Fondamentali” 5 (2016) nr 1, s. 8, http://dirittifondamentali.it/wp-content/uploads/2019/04/1_2016-bucci_la-praesumptio-mortis-nel-diritto-canonico.pdf (29.08.2022).

⁹⁴ Por. A. Bucci, *La Praesumptio mortis nel diritto canonico*, s. 9; cytat za J. Brundage, *The Crusader's Wife*, s. 249: „Et in summa hanc materiam relinquerem arbitrio iudicantis, ut diligenter omnibus ponderatis consideret, utrum de morte sit facta certificatio”.

presumpcji zgonu, trwale rozróżniając eklezjalne i świeckie postrzeganie kwestii uznania za zmarłego. Natomiast ważne osiągnięcia doby średniowiecza to dekretały Aleksandra III, Lucjusza III i Klemensa III, które również statuowały wymóg uzyskania pewności moralnej co do zgonu, nie zaś tylko przypuszczenia lub prawdopodobieństwa. Dokumenty te były przedmiotem bogatej refleksji ówczesnych prawników, skupiających na sposobie procedowania i dowodzenia.

Przeprowadzony wywód klarownie uwypukla materialny aspekt *processus praesumptae mortis coniugis*, który w istocie rozstrzyga dychotomię między przymiotem nierozzerwalności a interesem petenta – z oczywistym prymatem tego pierwszego dobra prawnego, co bezsprzecznie uznać trzeba za podstawową zdobycz nauki prawa kanonicznego w przedmiocie omawianej instytucji do XV wieku. Jednolitość i ciągłość nauczania pokazuje, że taką hierarchię wartości winni przyjmować wszyscy ci, którym przyjdzie mierzyć się w praktyce z rozsądzaniem takich przypadków, naturalnie przy zachowaniu łagodności duszpasterskiej, akcentowanej zwłaszcza przez komentatorów listów papieskich oraz *ius decretalium*.

ABSTRACT

The sources and development of the institution of the presumed death of a spouse in canon law until 15th century

It is the objective of this paper to investigate the origins, and the subsequent evolution, of the institution of the presumed death of a spouse in canon law, which, in the currently-existing legal framework of the Church, is regulated in Canon 1707 of the Code of John Paul II. The very reason why the regulations in question were adopted at all was the challenges of real life, addressed first by Roman law, and next by (being at that time *in statu nascendi*) doctrine, expressed in the texts written by the Fathers of the Church, in synodal decrees, and in the pastoral letters of Leo I, and also of Innocent I. The method of addressing these challenges (by Christianity) was adjusting the output of ancient lawyers to the teaching on marriage. The first thousand years of the Church was the period when the attention of ecclesiastical authorities was attracted by the problem in question, and also when, gradually, the doctrinal foundations, and that means precise regulations, which determined the permanent differences between the ecclesiastical and secular perception of the presumption of death, were developed. The Middle Ages, in turn, were the time when a plenitude of the decretals of the Bishops of Rome relevant to the matter in question were issued; in particular, these included *Perlatum est* of Alexander III, *Dominus* of Lucius III and

In praesentia of Clemens III, all of which finally ensured this discipline in *de morte praesumpta* cases. It is impossible to fail to take under consideration an important role played by the canon lawyers of the Middle Ages because their comments significantly contributed to determining the procedural rules and methods of proving applied so that a judge could stay assured that no reasonable doubts (about the fate of a person being presumed death) had remained unaddressed.

KEYWORDS

presumed death of a spouse, missing spouse, can. 1707, history of canon law

ABSTRAKT

Źródła i rozwój instytucji domniemanej śmierci współmałżonka w prawie kanonicznym do XV wieku

Celem niniejszego artykułu jest odtworzenie genezy i sukcesywnej ewolucji instytucji domniemanej śmierci współmałżonka w prawie kanonicznym, która w obecnym porządku prawnym Kościoła unormowana jest w kan. 1707 kodeksu Jana Pawła II. U zarania tych regulacji znalazły się nade wszystko wyzwania stawiane przez życie, na które próbowało odpowiedzieć najpierw prawo rzymskie, a następnie rodząca się doktryna – w piśmiennictwie ojców Kościoła, orzeczeniach synodalnych i za pośrednictwem listów papieskich Leona I oraz Innocentego I – poprzez dostosowanie zdobyczy antycznych jurystów do chrześcijańskiej nauki o małżeństwie. Pierwsze millenium Kościoła to dostrzeżenie problemu przez władzę kościelną, a także stopniowe klarowanie się fundamentu doktrynalnego, czyli wskazań materialnych, które trwale rozróżniły eklezjalne i świeckie postrzeganie kwestii uznania za zmarłego. Średniowiecze z kolei obfitowało w dekretały biskupów rzymskich – mowa zwłaszcza o *Perlatum est* Aleksandra III, *Dominus* Lucjusza III i *In praesentia* Klemensa III, które ostatecznie utwierdziły tę dyscyplinę w sprawach *de morte praesumpta*. Nie można również pominąć doniosłej roli kanonistów wieków średnich, gdyż ich komentarze wydatnie przyczyniły się do ustalenia reguł proceduralnych oraz sposobów dowodzenia, służących temu, aby sędzia osiągnął pewność moralną.

SŁOWA KLUCZOWE

domniemana śmierć współmałżonka, zaginiony współmałżonek, kan. 1707, historia prawa kanonicznego

BIBLIOGRAFIA

- Alexander III, *Idem Episcopo et Archidiacono Vincentino*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 2: *Decretalium collectiones*, ed. Ae. L. Richter, Ae. Friedberg, Graz 1959, IX.4.17.8, kol. 712–713.
- Ambroży, *Hexaameron*, tłum. W. Szoldrski, Warszawa 1969.
- Augustyn, *Cudzołożne małżeństwa*, w: *Pisma świętego Augustyna o małżeństwie i dziewictwie. Przekład i komentarz*, red. A. Eckmann, Lublin 2003, s. 223–297.
- Bandinelli R., *Summa Magistri Rolandi*, ed. F. Thaner, Innsbruck 1874.
- Baron A., Pietras H., *Wprowadzenie*, w: *Księgi pokutne*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. XV–XX (Synody i Kolekcje Praw, 5).
- Bazyli Wielki, *List 199*, w: *Listy*, tłum. W. Krzyżaniak, Warszawa 1972, s. 202–212.
- Brundage J., *The Crusader's Wife Revisited*, „*Studia Gratiana*” 14 (1967), s. 242–251.
- Bucci A., *La Praesumptio Mortis en el Decretum Gratiani*, „*Utopía y Praxis Latinoamericana*” 19 (2014) nr 67, s. 71–89.
- Bucci A., *La Praesumptio mortis nel diritto canonico: l'eredità della decretalistica e la codificazione*, „*Diritti Fondamentali*” 5 (2016) nr 1, s. 1–23, http://dirittifondamentali.it/wp-content/uploads/2019/04/1_2016-bucci_la-praesumptio-mortis-nel-diritto-canonico.pdf (29.08.2022).
- Burchardus Vormatiensis, *Decretorum libri viginti*, w: *Saeculum XI Burchardi [...] opera omnia*, tomus unicus, ed. J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum 1853, kol. 537–1058 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 140).
- Butrio de Antonius, *In librum quartum decretalium commentarii*, Venetiis 1578.
- Capitula Dacheriana*, w: *Księgi pokutne*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 115*–131* (Synody i Kolekcje Praw, 5).
- Casoria J., *De processu canonico praesumptae mortis. Ecclesiae doctrina et praxis ad probandum obitum alterutrius coniugis pro novis nuptis rite ineundis*, Romae 1965.
- Clemens III, *Caesaraugustensi Episcopo*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 2: *Decretalium collectiones*, ed. Ae. L. Richter, Ae. Friedberg, Graz 1959, IX.4.1.19, kol. 668.
- Codex Iuris Canonici, auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, „*Acta Apostolicae Sedis*” 75 (1983), pars 2, s. 1–317. Tekst polski: *Kodeks prawa kanonicznego. Zaktualizowany przekład na język polski*, Poznań 2022.
- Concilium in Trullo, Canon 93, w: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. J. Mansi, vol. 11, Florentiae 1765, kol. 982–983. Tekst polski w: *Kanony wschodniego Kościoła starożytnego dotyczące małżeństwa i rodziny*, tłum. H. Paprocki, „*Vox Patrum*” 8 (1985), s. 331–332.

- Concilium Suessionense, Canon 9, w: *Octavi saeculi ecclesiastici scriptores [...] opera omnia*, tomus unicus, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1863, kol. 825 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 89).
- De captivis et de postliminio et redemptis ab hostibus*, w: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 1: *Institutiones. Digesta*, ed. P. Krüger, T. Mommsen, Berolini 1872, Dig. 49, 15, s. 832–836.
- De nuptiis*, w: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 3: *Novellae*, ed. P. Krüger, T. Mommsen, Berolini 1895, Nov. 22, 1–48, s. 147–187.
- De repudiis et iudicio de moribus sublato*, w: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 2: *Codex Iustinianus*, ed. P. Krüger, T. Mommsen, Berolini 1892, C. 5, 17, s. 211–214.
- Dziadzio A., *Powszechna historia prawa*, Warszawa 2009.
- Foley J., *Presumption of Death and the Right to Remarry*, Rome 2000.
- Gai „*Institutiones*” or „*Institutes of Roman Law*” by Gaius, ed. E. Whittuck, Oxford 1904.
- Gratianus, *Causa 34*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 1: *Decretum Magistri Gratiani*, ed. Ae. Friedberg, Graz 1959, kol. 1256–1260.
- Gregorius IX, *Bulla Rex Pacificus*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 2: *Decretalium collectiones*, ed. Ae. L. Richter, Ae. Friedberg, Graz 1959, kol. 1–4.
- Hemperek P., Góralski W., *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 r. Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, t. 1/1, Lublin 1995.
- Innocentius I, *Epistola 36*, w: *Quinti saeculi scriptorum ecclesiasticorum [...] opera omnia*, tomus unicus, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1845, kol. 602–603 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 20). Tekst polski w: *Synody i kolekcje praw*, t. 13: *Dekrety papieskie według „Collectio Hispana”*, rewizja przekładu i oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Kraków 2021, s. 44*.
- Insadowski H., *Rzymskie prawo małżeńskie a chrześcijaństwo*, Lublin 1935.
- Ivo Carnotensis, Panormia, w: *Saeculum XII Sancti Ivonis [...] opera omnia, tomus primus*, ed. J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum 1855, kol. 1037–1428 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 161).
- Księga pokutna Vigilantium*, w: *Księgi pokutne*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 404*–415* (Synody i Kolekcje Praw, 5).
- Księga pokutna z Merseburga*, w: *Księgi pokutne*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 285*–305* (Synody i Kolekcje Praw, 5).
- Księga pokutna z Silos*, w: *Księgi pokutne*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011, s. 455*–476* (Synody i Kolekcje Praw, 5).
- Kwiatkowski D., *Rzeczywistość grzechu i praktyki pokutne w „Paenitentiale Vigilantium (Albeldense)”*, „Liturgia Sacra” 18 (2012) nr 1, s. 113–126.
- Leo Magnus, *Epistola 159*, w: *Sancti Leonis Magni [...] opera omnia*, tomus primus, ed. J.-P. Migne, Parisiis 1846, kol. 1136–1137 (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina, 54). Tekst polski w: *Synody i kolekcje praw*, t. 13: *Dekrety papieskie według*

- „*Collectio Hispana*”, rewizja przekładu i oprac. M. Ozóg, H. Pietras, Kraków 2021, s. 206*–209*.
- Leo VI, *Constitutio 33*, w: *Corpus Iuris Civilis academicum parisiense: in quo Justiniani Institutiones, Digesta, sive Pandectae, Codex, Authenticae seu Novellae Constitutiones et Edicta comprehenduntur*, ed. C. Galisset, Lutetiae Parisiorum 1862, s. 1134–1135.
- Liutprand, 18.IV. *De negotiatoribus vel magistris*, w: *Monumenta Germaniae Historica*, ed. G. Pertz, t. 4, Hannoverae 1868, s. 115–116. Tekst angielski w: *The Lombard Laws*, tłum. K. Drew, Philadelphia 1973, s. 152–153.
- Lucius III, *Universis Christianis in captivitate Sarracenorum positis*, w: *Corpus Iuris Canonici*, pars 2: *Decretalium collectiones*, ed. Ae. Friedberg, Graz 1959, IX.4.21.2, kol. 730.
- Osuchowski W., *Zarys rzymskiego prawa prywatnego*, Warszawa 1967.
- Pawluk T., *Prawo kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła II*, t. 1: *Zagadnienia wstępne i normy ogólne*, Olsztyn 2015.
- Pelczar J., *Prawo małżeńskie katolickie z uwzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, w Prusach i w Królestwie Polskiem*, Kraków 1890.
- Pietras H., *Kim są ci, którzy „dwa razy zawarli małżeństwo” z 8. kanonu Soboru Nicejskiego z 325 roku?*, „*Studia Bobolanum*” 27 (2016) z. 1, s. 185–204.
- Piotr Lombard, *Cztery księgi sentencji*, t. 2: *Wstęp. Księga III i IV*, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2015.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, red. K. Dynarski, M. Przybył, Poznań 2012.
- Rufinus, *Summa decretorum*, Hrsg. H. Singer, Paderborn 1963.
- Said M., *De processu praesumptae mortis coniugis*, w: *Dilexit iustitiam. Studia in honorem Aurelii card. Sabattani*, ed. Z. Grocholewski, V. Carcel Orti, Città del Vaticano 1984, s. 431–455.
- Sajkowski M., *Przeszkoda węzła jako legalne zabezpieczenie przymiotu nierozzerwalności małżeństwa*, „*Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej*” 29 (2022), s. 429–447.
- Segusio de Henricus, *In quatuor decretalium librum commentaria, doctissimorum virorum quam pluribus adnotationibus illustrata*, Venetiis 1581.
- Sosnowski A., *Impedimentum clandestinitatis. Kształtowanie się kanonicznej formy zawarcia małżeństwa*, „*Annales Canonici*” 13 (2017), s. 295–334.
- Subera I., *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, Warszawa 1977.
- Ut liceat matri et aviae et aliis parentibus*, w: *Corpus Iuris Civilis*, vol. 3: *Novellae*, ed. P. Krüger, T. Mommsen, Berolini 1895, Nov. 117, 1–15, s. 551–566.
- Zeno, *Tractatus V: De continentia*, w: *Sanctorum Zenonis et Optati [...] opera omnia*, tomus unicus, Parisiis 1845, kol. 301–311 (*Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, 11).